

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.01

Данііл Ситник,

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

daniil.sytnyk@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0603-2375>

BANDENBEKÄMPFUNG: УКРАЇНСЬКА ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ПРИДУШЕННІ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ КИЇВ, 1941–1943¹

Мета статті полягає у висвітленні перебігу, особливостей та закономірностей участі української допоміжної поліції генерального округу Київ у ліквідації радянського руху опору на його території. Автор розглянув процес організації поліції, специфіку її діяльності як допоміжної сили під час антипартизанської війни в Україні та Білорусі. Крім того, досліджено вплив радянського партійного активу на поліцію і навпаки. Особливу увагу сфокусовано на термінологічних пастках і мові нацистських евфемізмів.

Починаючи з 1990-х рр. явище локального колабораціонізму на окупованих німцями територіях СРСР під час Другої світової війни все частіше стає фокусом для наукових досліджень, особливо як субдисципліна Holocaust studies. Утім, представники цього напрямку зазвичай концентрують увагу довкола геноциду єврейського (і ромського) народу, не згадуючи про інших жертв політично вмотивованого насилля нацистів. Йдеться не лише про тотальне винищення радянських військовополонених, а й про сотні тисяч постраждалих цивільних різного етнічного і соціального походження. Частина злочинів було скоєно в ході антипартизанських операцій у Радянському Союзі. Співучасниками їх нерідко ставали німці та їхні місцеві помічники. За підрахунками деяких істориків, загальна кількість убитих цивільних під виглядом антипартизанської війни, або так званої *Bandenbekämpfung*², могла досягати 600 000 осіб.

¹ Підготовку та видання праці здійснено за підтримки Меморіального фонду єврейської культури. Публікація статті також стала можливою завдяки підтримці Меморіального музею Голокосту США. Крім того, хочу висловити подяку Наталі Лазар, Ярославу Антоноу та Роману Михальчуку за допомогу, а також анонімним рецензентам за зауваження та пропозиції.

² Дослівно – «боротьба з бандами». Цей евфемізм використовувався німцями в роки Другої світової війни на позначення антипартизанських, а нерідко і каральних операцій зі знищення мирного

Каральний характер таких операцій та участь підрозділів допоміжної поліції досліджувалися переважно на прикладі Білорусі, де радянський рух опору набув значного поширення (чому сприяли географічні та інші умови). Історіографічні дискусії, які точаться довкола співучасті української допоміжної поліції в знищенні місцевого населення Білорусі, зокрема с. Хатинь, «перетягують» на себе всю дослідницьку увагу. Натомість на прикладі України подібний фокус практично не застосовувався. Таким чином, ця стаття має на меті розширити студії Голокосту в Україні, розглядаючи участь допоміжної поліції в масовому насиллі супроти «політичних опонентів» — представників радянського руху опору.

Ключові слова: українська допоміжна поліція, радянський рух опору, генеральний округ Київ, антипартизанська війна, масове насилля.

Залучення до масового насилля проти єврейських сусідів стало однією з найбільш досліджених сторінок діяльності української допоміжної поліції³. Історія участі останньої в антипартизанській війні, навпаки, не належить до актуальних дослідницьких фокусів. Деякі наявні напрацювання містять елементи діатрибної літератури («обвинувачувального» характеру), акцентуючи увагу читача майже виключно на злочинах саме українських поліцейських⁴. Водночас інші автори (умовно «оборонницького» напрямку) намагаються применшити або заперечити співучасть поліцейських у масовому насиллі⁵. Центральна дискусія представників обох напрямів історіографії точиться

населення. Останнє пояснюється розмитістю визначення терміна «бандит» (читай — «партизан»), про що буде сказано пізніше.

³ Зокрема, див.: Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44* (New York, 2000); Gabriel Finder and Alexander Prusin, «Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust», *East European Jewish Affairs* 34 (2004): 95–118; Yurii Radchenko, «“We Emptied our Magazines into Them”: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943», *Yad Vashem Studies* 41, 1 (2013): 63–98; Роман Шляхтич, «Участь місцевої допоміжної поліції у Голокості на Криворіжжі (1941–1942 рр.)», *Голокост і сучасність* 14 (2016): 75–88; Юрій Радченко, «Українська поліція та Голокост на Донбасі», *Україна Модерна* 24 (2017): 64–121; Данііл Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві, 1941–43», *Україна Модерна* 34 (2023): 229–261.

⁴ Наприклад: Алексей Литвин, «Кровь и пепел: украинские полицейские батальоны на территории Беларуси в 1941–1944 годах», *Беларуская думка* 4 (2009): 5–101; Пер Андерс Рудлинг, «Террор и коллаборационизм во время Второй мировой войны: случай 118-го батальона охранной полиции в оккупированной Белоруссии», *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры* 1 (2016): 274–310.

⁵ Наприклад: Андрій Дуда і Володимир Старик, *Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944* (Чернівці, 1995); Андрій Боляновський, *Українські військові формування в збройних силах Німеччини, 1939–1945* (Львів, 2003); Іван Дерейко, «Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шцманшафту на теренах Білорусі і Франції у 1942–1944 рр.», *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ* 20 (2003): 179–193.

довкола питання участі київського 118-го батальйону допоміжної поліції у спаленні с. Хатинь (Білорусь) 22 березня 1943 р. Якщо для «обвинувачувальної» історіографії важливим є «криміналізація» дій суто українських поліцейських (при цьому применшується або взагалі не згадується участь німецьких поліцейських)⁶, то для «оборонницької» позиції не менш важливим є заперечення будь-яких натяків на співучасть 118-го батальйону в знищенні місцевого населення в цілому (додаючи, ніби подібні закиди інспіровані радянськими спецслужбами)⁷. Так чи інакше, напрацювання обох напрямів мають спільну ваду — надмірне послуговування одним типом джерел та нехтування додатковою документальною перевіркою («перехресним допитом»). Крім того, географія цих досліджень обмежувалася здебільшого територією Білорусі, а отже, поліцейсько-партизанське протистояння в Україні, особливо з перспективи власне поліцейських, не отримало належного історіографічного висвітлення.

Завдяки комплексному аналізу джерел різних видів та походження можна наблизитися до кращого розуміння заявленої тематики. Це дослідження спирається передусім на два типи джерел. По-перше, архівно-кримінальні справи на колишніх співробітників допоміжної поліції (з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, далі — ГДА СБУ), що складаються з протоколів допитів поліцейських, свідків і жертв насилля, а також речових доказів. Часто саме ці, переповнені «джерельними пастками» справи залишаються чи не єдиним джерелом інформації про масове насилля на локальному рівні в часи Другої світової війни. По-друге, матеріали внутрішнього діловодства німецької та допоміжної поліції з колекцій Національного управління архівів та документації у США (National Archives and Records Administration, далі — NARA). Особливий інтерес становлять документи локальних органів влади, як-от комендатури або групи таємної польової поліції (Geheime Feldpolizei, далі — ГФП). Укладені

⁶ На рівні зі 118-м батальйоном у знищенні Хатині та її мешканців брав участь зондербатальйон СС «Дірлевангер». А втім, дехто з представників «обвинувачувальної» історіографії згадує про це буквально декількома словами у примітках: Рудлинг, «Террор і колабораціонизм», 282. Ба більше, на відміну від 118-го батальйону, каральна сутність частини під проводом Оскара Дірлевангера не викликає жодних сумнівів. За актуальними підрахунками, його бійці причетні до вбивства бл. 60 000 осіб: Дмитрій Жуков і Иван Ковтун, *Охотники за партизанами. Бригада Дирлевангера* (Москва: Вече, 2013), 418.

⁷ Див.: Боляновський, *Українські військові формування*, 148. Версія «оборонницької» історіографії не витримує критики, позаяк існує чимала кількість додаткових джерельних підтверджень не лише у свідченнях колишніх поліцейських на післявоєнних судових процесах у СРСР, а й у німецькій трофейній документації. Наприклад, див.: Bundesarchiv (BArch), f. RS 3–36/11, bl. 350 («An Bevollmächtigter des Reichsführer-SS für Bandenbekämpfung [23.03.1943]»).

їхніми представниками звіти про проведені антипартизанські операції містять багато інформативних згадок про перебіг, місце та роль залучення як німецьких, так і допоміжних поліцейських. За влучним зауваженням Еріха Габерера, через відсутність такої потреби внутрішня документація німецьких органів позбавлена зайвих ідеологічних упереджень і кон'юнктури, які можуть спричинити викривлення сприйняття їхньої діяльності⁸. Отже, представленим у звітах ГФП та інших інстанцій оцінкам щодо залучення допоміжної поліції до масового насилля можна довіряти (попередньо узгоджуючи їх з іншими типами джерел).

Організація допоміжної поліції на окупованих територіях СРСР

Починаючи з 22 червня 1941 р., коли передові частини вермахту перейшли німецько-радянський кордон, у багатьох населених пунктах настав період безвладдя. Неминуче погіршення криміногенної ситуації і потреба в захисті від мародерів, крадіїв та інших злочинців спонукала місцевих жителів до самоорганізації в загони самооборони (міліції). З прибуттям представників німецької влади вже існуючі загони перетворювалися на допоміжну поліцію в системі німецького апарату СС і поліції. У тому разі, якщо до приходу німців не було створено жодної самооборони, окупаційна влада передавала такий наказ місцевій управі. Подібний сценарій часто відбувався на рівні сіл та невеликих міст, де питання про набір до поліції виносилося на зборах мешканців населеного пункту, за результатами яких видавалися укази про призначення кадрів — переважно вихідців із місцевих сіл⁹.

Існував також й інший, краще зафіксований у джерелах сценарій організації парамілітарних загонів під егідою націоналістичних організацій. Разом із передовими частинами вермахту вглиб території СРСР рушили члени так званих «похідних груп» ОУН. Поступово вони залишали за собою низку організованих адміністрацій із надійними функціонерами на чолі. Зміцнення влади та встановлення порядку на місцях покладалося на створені в кожному населеному пункті загони Української народної міліції (нім. *ukrainische Miliz*)¹⁰.

⁸ Erich Haberer, «The German Gendarmerie and Partisans in Belorussia, 1941–44», in *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45*, eds. Ben Shepherd and Juliette Pattinson (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 103.

⁹ Наприклад, див.: Державний архів Київської області (ДАКО), ф. Р-2053, оп. 1, спр. 1, арк. 21 («Протокол № 1 загального сходу с. Ритнів, 09.10.1941»); ГДА СБУ, ф. 5, спр. 56272, арк. 19.

¹⁰ Залежно від місця, часу та автора найменування української допоміжної поліції в німецькій документації відрізнялося. Здебільшого на підконтрольних цивільній адміністрації територіях

У програмних документах ОУН парамілітарній міліції відводилася особлива роль — кістяка майбутніх Збройних сил Української незалежної держави. Політичні й ідеологічні розбіжності між німецькою владою та бандерівською ОУН, що призвели до розгортання репресій проти націоналістів, не знівеливали впливу останніх. Тому першість в організації парамілітарних загонів у Західній Україні належала саме ОУН(б). Слабко організованим та менш численним представникам мельниківської ОУН вдалося частково перехопити ініціативу лише до вересня 1941 р. До того часу вони утворили парамілітарні загони в таких великих містах, як Хмельницький, Вінниця, Житомир тощо.

Зрештою, німецькі війська захопили й Київську область, після чого приєднали її до нової адміністративно-територіальної одиниці Райхскомісаріату Україна (РКУ) — генерального округу Київ (Generalbezirk Kiew, далі — ГОК)¹¹. Більшість великих населених пунктів округу, таким чином, опинилися у сфері впливу ОУН(м). Сакральний характер Києва зробив його головною мішенню для поширення впливу націоналістів, тож одразу після німців, 19 вересня 1941 р. до міста потрапили представники похідної групи ОУН(м). За декілька місяців вони сформували допоміжну поліцію чисельністю в декілька сотень осіб, на чолі якої поставили власних членів та надійних функціонерів¹².

Зазвичай вплив ОУН не сягав найнижчого рівня (сіл) й обмежувався райцентром. Наприклад, допоміжну поліцію деяких районів довкола Києва очолювали мельниківці: начальником Макарівської райполіції (Київська округа) став місцевий член ОУН(м) Федір Скробач, а поліцію Димерського (Іванківська округа) й Бориспільського (Бориспільська округа) районів очолили бійці Буковинського куреня — Ярослав Станкевич та Мирослав Микитюк відповідно¹³. Націоналісти були зацікавлені в управлінні передусім стратегічно

використовували офіційний термін ukr. Schutzmannschaft (ukr. Schuma). Водночас для територій, зайнятих військовою адміністрацією, поширеним був термін ukr. Hilfspolizei (UHP). Обидва терміни прийшли на заміну ukr. Miliz.

¹¹ Для зручності вживатиму цю аббревіатуру навіть у тих ситуаціях, коли території офіційно не перейшли з-під юрисдикції військової до цивільної адміністрації. Йдеться про Черкаську та Полтавську області, які остаточно увійшли до складу ГОК лише у вересні 1942 р.

¹² Детальніше про організацію поліції див.: Даниїл Ситник, «Українська допоміжна поліція у Києві та околицях. Частина 1. Формування і діяльність», *Україна Модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*, Серпень 11, 2023, <https://uamoderna.com/backward/ukrainiska-dopomizhna-politsiia-u-kyievi-ta-okolytsiakh-chastyna-1-formuvannia-i-diialnist/>.

¹³ Детальніше, див.: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39831; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57644; ГДА СБУ, ф. 1, спр. 14, арк. 29–31.

важливими населеними пунктами. Однак, займаючи посади районного рівня, вони принаймні намагалися налагодити контроль за кадрами в підзвітних селах. Згідно з розпорядженнями та інструкціями «згори», на посаду коменданта поліції в селі Демидів (на північ від Києва) «належать вибрати знаного націоналіста», а його заступники та рядові члени мали набиратися виключно серед «свідомих українців»¹⁴. А втім, ймовірність виконання подібних інструкцій була низькою, оскільки ОУН(м) явно не могла дозволити собі поставити довірену людину на посаду коменданта поліції в кожному райцентрі, не кажучи вже про окремі села¹⁵.

Доки частина майбутньої ГОК перебувала під управлінням німецької військової адміністрації, офіційний контроль над загонами допоміжної поліції здійснювало Командування тилловими районами групи армій «Південь» (Befehlshaber des rückwärtigen Heeresgebietes Süd) на чолі з генералом Карлом фон Роком. Організована система міських та польових комендатур регулювала озброєння, діяльність та набір до допоміжної поліції¹⁶. На практиці ж часто виявлялося, що нагляд був відсутній, тому вже з липня 1941 р. в німецьких документах фіксуються розпорядження про проведення загальної перевірки кадрів поліції на предмет «надійності»¹⁷. Поверховість цих заходів призводила до того, що більшість потенційно ворожих до німців груп (зокрема, націоналістів) надалі зберігали власні позиції¹⁸.

Із просуванням лінії фронту вглиб СРСР тиллові райони виходили з-під військової юрисдикції й переходили під контроль цивільної адміністрації. Контроль за допоміжною поліцією на території ГОК перейняв місцевий командир поліції порядку генерал Пауль Шеєр, який підпорядковувався вишому керівникові СС та поліції ГОК (SS- und Polizeiführer) Гансу Гальтерману. Офіційний статус допоміжної поліції, як і права, обов'язки та забезпечення службовців, були закріплені наказом райхсфюрера СС Гайнріха Гімлера від 6 листопада 1941 р.¹⁹ Паралельно відбувся процес витіснення членів ОУН(м)

¹⁴ ДАКО, ф. Р-2053, оп. 1, спр. 3, арк. 24 («Інструкція Народної міліції (на селі), б.д.»).

¹⁵ Приміром, допоміжна поліція у м. Іванково (центр Іванківського округу) очолював місцевий житель Іван Голубенко: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 56272, арк. 19.

¹⁶ NARA, T501, roll 6, frame 545 («Bfh. rückw. H. Geb. Süd, Ia 2445/41 g, vom 14.11.41, Betreffend Hilfskräfte aus Landeseinwohnern»).

¹⁷ NARA, T501, roll 5, frames 482–483 («Bfh. rückw. H. Geb. 103, vom 11.7.1941, Besondere Anordnungen für die Behandlung der ukrainischen Frage»).

¹⁸ Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 64–65.

¹⁹ BArch, f. R 19/281, bl. 22–28 («RFSS und Ch. d. Dt. Pol., O. Kdo I 0(1) Sch. Nr. 1/41, vom 06.11.1941, Schutzmansschaften in den Ostgebieten»).

з поліції, політична гегемонія яких почала слабшати вже з грудня 1941 р. Зрештою, українська допоміжна поліція в таких великих містах, як Київ розділилася на декілька інституцій із власним керівництвом. Інституалізація стала певною фінальною фазою в еволюції допоміжної поліції і ознаменувала її повну інтеграцію до системи репресивного німецького апарату СС і поліції²⁰.

Розпорочені по всьому РКУ відділи поліції сіл та містечок самотійно не становили особливої небезпеки для ворога. Тому на тлі зростання партизанської загрози, починаючи з осені 1942 р., структура провінційної поліції зазнала деяких змін: службовці кількох сіл (від 3 до 9) об'єднувалися в так звані «кущі», а їхня чисельність могла перевищувати 30 осіб²¹. До того ж при райполіціях створювалися воєнізовані групи близько кількох десятків осіб, які складалися зі спеціально відібраних за фізичними та ідеологічними параметрами поліцейських, які часто мали досвід боїв проти партизан²². У боротьбі проти невеликих груп радянського підпілля результативність дій подібних загонів була на високому рівні²³. Однак перед великими партизанськими з'єднаннями чисельністю в кілька сотень осіб навіть об'єднані сили кушової поліції не становили жодної загрози. На поміч місцевій поліції приходили німецькі (або союзні німцям) військово-поліцейські з'єднання, а також так звані «закриті частини» місцевої поліції. Йдеться передусім про мобільні, воєнізовані батальйони допоміжної поліції, що створювалися з метою боротьби з партизанськими загонами. Подеколи батальйони формувалися на базі наявних добровольчих парамілітарних загонів, контрольованих націоналістами. Так, з лютого 1942 р. бійці Буковинського куреня влилися до складу київських 115-го та 118-го батальйонів, а навесні того ж року зорганізований також членами ОУН(м) «український курінь» у Білій Церкві перетворився на 116-й батальйон. Всього упродовж 1942–1943 рр. на

²⁰ Ситник, «Українська допоміжна поліція у Києві та околицях».

²¹ Іван Дерейко, *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2012), 69; United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG-31.059M, reel 1, frame 842 («Список поліцаїв Копилівського куша поліції, б.д.»); ДАКО, ф. Р-2006, оп. 1, спр. 1, арк. 1–11.

²² «Аналитическая записка начальника полевой комендатуры № 197 в г. Нежине Полтавской области Кефера о борьбе с партизанами, середина 1942 г.», в Родня. *Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины*, авт.-сост. Александр Гогун, Иван Дерейко и Анатолий Кентий (Київ: Українська видавнича спілка, 2011), 95–96. Достеменно відомо про діяльність такої групи поблизу Фастова: ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57790, арк. 48а.

²³ Александр Гогун, *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования 1941–1944* (Москва: Российская политическая энциклопедия, 2012), 175–179.

території ГОК було організовано дев'ять батальйонів при поліції порядку (нумерація від 112-го до 120-го), а також принаймні один батальйон при поліції безпеки та СД у Києві (23-й)²⁴.

Станом на січень 1942 р. загальна чисельність української допоміжної поліції в РКУ сягала бл. 14 000 осіб, з яких 4 800 службовців належали до ГОК. На окружному рівні (Gebiet), наприклад, чисельність Васильківської окружної поліції становила 640 службовців. Якщо опуститись на нижчий рівень, можна побачити, що кількість поліцейських в одному районі (Rayon) коливалася в межах 60–170 осіб. Наведені цифри постійно збільшувалися, особливо на тлі зростання партизанської загрози. Так, до листопада 1942 р. кількість поліцейських у ГОК перевищила позначку в 13 000 (тобто збільшилася майже втричі). Водночас загальна чисельність допоміжної поліції в РКУ сягала 70 000 службовців²⁵.

Кадровий персонал поліції: колективний портрет та мотивація до вступу

Відомий історик Олександр Прусін детально дослідив мотивацію службовців допоміжної поліції ГОК і виділив три основні соціально-психологічні портрети. Найменш численним виявилися «*політичні активісти*» (16%) — противники радянського режиму, члени ОУН, ветерани Армії УНР, які служили в поліції з ідейних переконань. До них, зокрема, відносять вже згаданих мельниківців, що формували поліцію у великих містах. Вони брали участь у знищенні євреїв та інших «політичних» ворогів передусім з ідейних мотивів (радикального націоналізму, антибільшовизму, антисемітизму). До «*ініціативних конформістів*» (32%), як можна зрозуміти з назви, належали особи, які намагалися проявити себе за будь-якого політичного режиму. Особливо це стосується радянських партійних активістів, висловлювання політичної/ідеологічної точки зору для яких було способом відповідати поточній політичній кон'юктурі. Вони намагалися влаштувати кар'єру не лише упродовж міжвоєнного часу, а й за німецької окупації. Часто «ініціативні конформісти» розглядали участь у насиллі як чергову спробу «вислужитись» перед новою владою.

²⁴ Чисельність батальйонів варіювалася від 150 до 700 бійців. Детальніше про «закриті частини», див.: Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 71–78, 80–83.

²⁵ Складено на підставі: NARA, T501, roll 349, frame 554 («Gruppe Geheime Feldpolizei 706, vom 25.1.42, Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1942»); ДАКО, ф. Р-2443, оп. 1, спр. 1, арк. 19; ДАКО, ф. Р-2443, оп. 1, спр. 5, арк. 42; Олександр Прусін, «Українська поліція і Холокост в генеральному окрузі Київ, 1941–1943: действия и мотивации», *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1 (2007): 35; Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 68.

Нарешті, «пересічні виконавці» (52%) — це основна маса поліцейських, які керувалися передусім поведінковими моделями. Більшість добровольців — пересічних виконавців — вступали до поліції з прагматичних міркувань, щоб забезпечити себе й свою родину всім необхідним. Крім них, значна частина потрапила до поліції через брак вибору: хтось між відправкою на примусові роботи в Німеччину та службою в поліцію обрав останній варіант, когось просто примусово мобілізували на службу; інші ж вступали до поліції з мотивів виживання. В останньому випадку складно говорити про добровільність вступу червоноармійців, які утримувалися в таборах для військовополонених, де високий рівень смертності (від голоду, холоду і хвороб) зберігався до першої половини 1942 р. Участь у злочинах «пересічних виконавців» зазвичай має багато пояснень, але здебільшого — це «сліпе» і безініціативне слідування наказам, небажання виділитися з натовпу, а також боязнь бути покараним у разі відмови²⁶.

Наведене О. Прусиним співвідношення цілком відповідає тій мотиваційній та кадровій ситуації, яку можна сформувати, аналізуючи використані в цьому дослідженні джерела. Водночас необхідно наголосити на декількох особливостях. По-перше, концентрація «політичних активістів» у першу хвилю вступу до поліції (літо—зима 1941 р.) була набагато вищою. Значний вплив на мотивацію поліцейських мала «ейфорія від успіхів» перших місяців війни, коли вони дійсно вірили в неповернення радянського режиму. Ба більше, значна частина поліцейських «першої хвилі» з плином часу або самотійно полишала лави поліції, або була репресована (як-от члени ОУН)²⁷. По-друге і по-третє, співвідношення всіх трьох соціально-психологічних типів має додатково розглядатися із врахуванням зайнятої посади та специфіки регіону. Позаяк, наприклад, у Києві, навіть станом на літо 1942 р. керівництво української охоронної поліції (патрульно-постової поліції) складалося на 70% з членів ОУН та/або колишніх ветеранів Армії УНР. Однак керівництво інших інституцій, особливо української кримінальної поліції (кримінальна і політична поліція), що належала до компетенції поліції безпеки та СД, репрезентували колишні радянські юристи, комуністи, міліціонери. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що саме поліція безпеки та СД займалася «полюванням» на українських націоналістів, а тому залучала до співпраці потенційно ворожі до них елементи²⁸.

²⁶ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 42–48.

²⁷ На це частково звернув увагу Мартін Дін: Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 66–67.

²⁸ Ситник, «Українська допоміжна поліція у Києві та околицях».

Що ж стосується колективного портрету, відповісти на це питання допоможе аналіз біографічної інформації на бл. 240 співробітників допоміжної поліції округу Хабне (Gebiet Chabnoje), що на північ від Києва. Передусім слід зазначити, що практично всі з них походили з округи. Крім кількох перекладачів-фольксдойче, абсолютна більшість поліцейських ідентифікували себе як українці. Понад половину (55%) були у віці старше 27 років і мали на утриманні членів родини (дружину та/або дітей). Ситуація в міській поліції практично не відрізнялася, позаяк середньостатистичним поліцейським у Києві був дещо молодший, проте так само одружений українець з міста чи околиць. Рівень освіченості поліцейських був на низькому рівні – лише незначна кількість (трохи більше 17%) закінчили повну середню або отримали вищу освіту²⁹.

Враховуючи склад родини більшості службовців, робота в поліції була доволі привабливою в соціально-економічному зрізі. Поліцейські та їхні сім'ї мали низку пільг, що за суворих умов окупації стало запорукою виживання. До цього переліку можна віднести матеріальне забезпечення – зарплата плюс пайок, які збільшувалися в разі участі в антипартизанських акціях, а також «імунітет» для службовця і його родичів, що звільняв від німецьких заходів (висилка на примусові роботи). У разі поранення або смерті поліцейського його родина отримувала матеріальну допомогу³⁰. Усе це підтверджує висновки О. Прусина про прагматичні мотиви як основні в питанні рішення вступу до поліції.

Поліцейсько-партизанське протистояння: локальний вимір

Стрімкий німецький наступ на початку війни змусив партійне керівництво Радянського Союзу розробити план розгортання боротьби в тилу противника. Виконання цієї складної місії покладалося на плечі начальника НКВС Лаврентія Берію, у межах компетенції якого було вирішено створити спеціальну групу ведення зафронтової боротьби. Доволі скоро група трансформувалася у відоме 4-те управління НКВС СРСР на чолі з Павлом Судоплатовим, а його республіканську філію на території УРСР очолив Тимофій Строкач. Із самого початку функціонування управління його керівництво зіткнулося з численними бюрократичними труднощами. У поєднанні з безперервним відступом углиб СРСР та іншими проблемами все це

²⁹ Складено на підставі: ДАКО, ф. Р-4438, оп. 1, спр. 1, арк. 2–16 («Urliste über die Schtzmänner im Gebit 23 des Gend.-Postens Chabnoje. Chabnoje, den 26. Januar 1942»); ГДА СБУ, ф. 11, спр. 768, т. 3, арк. 22–75. Підрахунки велися за інформацією української охоронної поліції.

³⁰ Детальніше, див.: Дерейко, *Місцеві формування німецької армії*, 85–88.

призвело до того, що, як іронічно зауважив історик Олександр Гогун, дії відбувалися лише «на папері»³¹. Незважаючи на те, що в німецькому тилу було залишено кілька тисяч радянських службовців винищувальних батальйонів, підпільних обласних комітетів та партизанських загонів, їхні втрати за перший рік війни «були близькими до 100%»³².

Придушенням опору залишених у тилу партизанських загонів і винищувальних батальйонів НКВС опікувалися місцеві військово-поліцейські сили окупаційної влади. Для цього німці ще до початку війни організували дев'ять охоронних дивізій — по три на кожен тилловий район Східного фронту («Північ», «Центр» і «Південь»). На окупованих територіях України діяли 213-та, 454-та і 455-та охоронні дивізії, кожна з яких мала в розпорядженні низку вже згаданих комендатур та відділів ГФП. У разі появи партизанів у зоні військової адміністрації саме вони нерідко вирушали на «умиротворення»³³ регіону. Становище німців та їхніх союзників погіршувало банальне незнання місцевості, що призводило до просторової і соціальної дезорієнтації. Виходом із ситуації стало активне використання сил допоміжної поліції. «Тутешність» поліцейських — знання мови, соціуму, географії тощо — дозволила їм посісти місце найголовніших ворогів радянського руху опору.

Поліцейсько-партизанське протистояння якнайкраще характеризують незначні сутички локального рівня. Насамперед це стосується прифронтових та лісистих регіонів, де ймовірність натрапити на ворога була особливо високою. Перші бойові зіткнення між німецькими військами і їхніми помічниками з одного боку та партизанами з іншого відбулися влітку 1941 р. На території ГОК сутички фіксуються одразу після зайняття цих територій німцями. Відомо, що в жовтні—грудні 1941 р. Полтавщиною прокотився каральний рейд радянського загону «імені Будьонного», у ході якого партизани розстрілювали всіх прихильно налаштованих до німців місцевих жителів, службовців адміністрації та членів їхніх сімей³⁴. Утім, більшість інших партизанських груп не мали подібних успіхів, не в останню чергу внаслідок спільних зусиль допоміжної поліції та розташованих неподалік німецько-союзницьких військ. Тривіальна на перший

³¹ Гогун, *Сталинские коммандос*, 25–26, 63.

³² Гогун, *Сталинские коммандос*, 60. Причини розгрому партизанських загонів див.: Гогун, *Сталинские коммандос*, 73–81.

³³ Черговий евфемізм, поширений у німецькій документації, який означав придушення будь-якого спротиву. Нерідко під «умиротворенням» малися на увазі дії карального характеру.

³⁴ Alex J. Kay, *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* (Yale University Press, 2021), 173–174; Гогун, *Сталинские коммандос*, 202–203.

погляд перестрілка між Домантовською сільською поліцією та партизанами 18 січня 1942 р., що відбувалася на захід від Золотоноші, переросла в повноцінну спецоперацію. Для надання підтримки поліції був висланий персонал зовнішньої команди ГФП у Золотоноші (Aussenkommando Solotonoscha) і частини угорських військ, що дислокувалися неподалік. У ході операції було схоплено та розстріляно до 15 партизанів, а також близько 118 «помічників» (ймовірно, цивільних)³⁵. Трохи згодом, у березні того ж року, під час запеклого бою з партизанами в лісі поблизу с. Романівка (що в 20 км східніше від Миргорода), на допомогу українській поліції прибула група бійців німецького 303-го поліцейського батальйону³⁶. За результатами зіткнень, 213-та німецька охоронна дивізія, у компетенції якої перебував цей район, констатувала про успіхи в боротьбі проти «банд»³⁷.

Кістяк деяких партизанських з'єднань складався із спеціально навчених радянських спецслужбовців зафронтової діяльності. Під покровом ночі їх переправляли до ворожого тилу авіацією. На окупованих територіях вони мали виконувати завдання як розвідувально-диверсійного, так й організаційного характеру – створення чи підпорядкування діючих партизанських загонів. Близькість Полтавщини до лінії фронту заклала передумови до партизанської активності в області, позаяк вже навесні 1942 р. тут неодноразово висаджувалися загони радянських парашутистів³⁸. Їхня доля залишається невідомою, однак з наведених далі випадків можна припустити, що більшість з них були знищені німцями та допоміжною поліцією.

Групу із 7 осіб на чолі з комісаром Єрмаковим було десантовано поблизу с. Лука (на північ від м. Лубни, Полтавська обл.) між 26 та 27 березня 1942 р. Кілька днів по тому групі так і не вдалося скоординувати власні дії, через що її учасників по черзі «виловила» допоміжна поліція. Приблизно 16 квітня жителі с. Хорошки (14 км від місця висадки) були схвильовані появою цілої групи підозрілих людей у формі. Місцеві поліцейські спробували їх затримати, але зав'язалася стрілянина, у результаті якої одного парашутиста було вбито, а іншого – затримано. Останній видав інформацію про склад і завдання

³⁵ NARA, T501, roll 349, frames 531–532, 534 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.2.42, Tätigkeitsbericht für Monat Februar 1942»).

³⁶ NARA, T501, roll 349, frames 415–416 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.3.42, Tätigkeitsbericht für Monat März 1942»). Загальновідомо, що бійці 303-го батальйону брали участь у масовому вбивстві євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р.

³⁷ NARA, T315, roll 1633, frame 936 («Feind. i. Abw. Ic, Oberleutnant Dr. Saath, Tätigkeitsbericht der Abteilung Ic für die Zeit vom 1.1. bis 31.3.1942»).

³⁸ Гогун, *Сталинские командос*, 70.

групи, а також погодився показати її розташування. На вказане місце вирушила велика група об'єднаних сил допоміжної поліції та німецьких військ. Проте «єрмаківцям» вдалося помітити ворога заздалегідь, тож на підходах до табору розпочалася перестрілка. Під час бою було вбито трьох парашутистів з одного боку, двох німців і кількох членів місцевої поліції – з іншого. Вцілілих учасників групи Єрмака оточили, але дводенні спроби штурму позицій не принесли бажаних результатів. Урешті-решт, під покровом ночі парашутистам дивом вдалося вибратися з оточення. Шість днів по тому поліцейський пост одного з сусідніх сіл повідомив про арешт двох підозрілих персон. Ними виявилися вцілілі парашутисти, але допитати їх не вдалося – обидва скоїли самогубство. Лише 16 травня Благодарівська сільська поліція виявила виснажену людину на прізвище Кузін. Як виявилось, це був останній «єрмаківець», який намагався відшукати провізію. Після допитів німці розстріляли всіх уцілілих членів групи Єрмака³⁹.

У ніч з 19 на 23 квітня 1942 р. на північ від Полтави аналогічним чином було скинуто дві радянські диверсійні групи загальною чисельністю 11 осіб. Їхнє завдання полягало в знищенні логістичних шляхів ворога – залізничного полотна та мостових переїздів, зокрема на ділянці сполучення Харків–Полтава. Група під командуванням Красюка хоч і висадилася пізніше, але була виявлена першою. Щоб втекти від переслідування, парашутистам довелося залишити всю вибухівку, але це їх не врятувало і незабаром вони в повному складі були заарештовані допоміжною поліцією. Інша група під командуванням Сладнева видала себе, попросивши їжу у мешканців одного із сіл. Про підозрілих «прохачів» жителі повідомили місцевих поліцейських, які одразу ж рушили за диверсантами буквально «по п'ятах». У результаті переслідування було вбито двох парашутистів, а інших чотирьох заарештували пізніше. Таким чином, групи Красюка і Сладнева припинили своє існування упродовж лише одного місяця після десантування. Успіхи української допоміжної поліції в переслідуванні диверсантів відзначалися в тогочасних німецьких повідомленнях. Так, командир ГФП при 213-й охоронній дивізії майор Арльт оцінив роботу місцевих поліцейських як «зразкову»⁴⁰.

³⁹ Складено на підставі: NARA, T501, roll 349, frames 333–335 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.4.42, Tätigkeitsbericht für Monat April 1942»); NARA, T501, roll 349, frame 251 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.5.42, Tätigkeitsbericht für Monat Mai 1942»); NARA, T501, roll 349, frame 189 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.6.42, Tätigkeitsbericht für Monat Juni 1942»).

⁴⁰ NARA, T501, roll 349, frame 313. («Leitender Feldpolizeidirektor bei der 213. Sich.-Div., Tgb. Nr. 695/49 geh., vom 27.4.42, Stellungnahme zu den Monatsberichten der Gruppen GFP 706, 719 u. 725, Monat April 1942»).

Масштаби заходів, направлених проти радянських партизанів та диверсантів, з часом лише зростали, про що свідчать декілька промовистих фактів. По-перше, у серпні 1942 р. вище керівництво Третього Райху видало наказ про збільшення чисельності допоміжної поліції. Лише упродовж 1942 р. загальна кількість службовців допоміжної поліції на всіх окупованих німцями територіях СРСР зростає з 33 000 до 300 000 поліцейських⁴¹. По-друге, про це свідчить різка динаміка втрат усіх сторін конфлікту. У вересні—листопаді 1942 р. на території РКУ були убиті, поранені або безвісти зникли з одного боку 545 службовців допоміжної поліції і 319 співробітників німецької поліції, а з іншого — 9901 «бандитів»⁴². По-третє, судячи з кількості перевірок місцевого населення, окупаційна влада серйозно сприймала партизанську загрозу. Наприклад, за червень 1942 р. на околицях одного лише м. Лубни було заарештовано понад 220 осіб, запідозрених у підпільній діяльності⁴³.

Радянські активісти в поліції: між колабораціонізмом та спротивом

Якщо доля єврейського населення залишалася незмінною до кінця Другої світової війни (так чи інакше на нього очікувала смерть), то випадок із членами компартії, комсомолу, НКВС та радянськими номенклатурниками відрізнявся. Незважаючи на ідеологічні розбіжності та видання так званого «Наказу про комісарів» (який передбачав негайний розстріл усіх радянських політпрацівників при взятті в полон), німецька окупаційна влада, залежно від ситуації, могла залучати радянських активістів до співпраці. Річ у тім, що воєнні успіхи Німеччини на Сході призвели до розростання бюрократичного апарату та появи кадрового голоду. Спочатку планувалося, що місця чиновників займуть радянські етнічні німці, але дуже скоро ця ідея зійшла нанівець. Виявилося, що місцеві фольксдойче не були достатньо компетентними і не мали належного досвіду роботи в бюрократичному апараті. Натомість окупаційна влада розпочала залучати найпристосованіших до адміністративної роботи людей — рядових радянських

⁴¹ Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 66; Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York: Harper Collins, 1992), 24.

⁴² NARA, T175, roll 124, frames 2598793–2598794 («Der Höhere SS- und Pol. Führer Russland-Süd, Ukraine u. Nordost, vom 26.12.1942, Meldung über Bandenbekämpfungserfolge vom 1.9. bis 1.12.1942»).

⁴³ NARA, T501, roll 349, frame 190 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.6.42, Tätigkeitsbericht für Monat Juni 1942»).

клерків⁴⁴. Відтак, попри численні репресії, деякі колишні радянські функціонери обіймали керівні посади навіть в українській поліції.

Контраст ставлення до радянського активу спостерігався на прикладі прямо-таки сусідніх районів. Масові арешти комуністів і комсомольців Березанського району (на південний схід від Києва) розпочалися в березні 1942 р. Принаймні 100 осіб було запроторено до в'язниці при райполіції. Через два тижні їх допитали німецькі жандарми і переважну більшість, під конвоем місцевої поліції, направили до найближчого відділення поліції безпеки та СД⁴⁵. На цьому участь місцевих поліцейських не закінчилася. Разом із німцями вони також брали участь у стратах. Виконувач обов'язків начальника Березанської районної поліції Жюль керував розстрілом принаймні сімох осіб, у тому числі комуністів⁴⁶. У той же час посаду коменданта поліції сусіднього (sic!) Баришівського району обіймав у минулому кандидат у члени ВКП(б) Шмигельський⁴⁷. Ба більше, у листопаді 1941 р. в самій Баришівці відбувся масовий розстріл 97 партійних активістів⁴⁸.

Для тих, хто потрапив під приціл репресій, ситуацію ускладнювала наявність виміру близьких взаємин, особливо в провінційній місцевості. Селяни буквально знали один одного в обличчя, що дозволяло легко відрізнити «своїх» від «чужих». Під час німецької окупації ця дихотомія передбачала визначення на роль «чужих» не так незнайомих, як певних категорій знайомих. Ідентифікувати цих людей, іноді сусідів і навіть родичів, не становило труднощів. Тож сільські поліцейські укладали одночасно декілька списків: місцевих радянських активістів (членів ВКП(б), ВЛКСМ, співробітників НКВС, активних колгоспників тощо) та, звичайно ж, євреїв⁴⁹. Процедура примусової реєстрації відбувалася також і у великих містах. У жовтні 1941 р. німецька влада Києва видала наказ про обов'язкову реєстрацію всіх представників радянського політичного активу. Останні мали

⁴⁴ Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005), 42; Jeffrey Burds, «"Turncoats, Traitors, and Provocateurs": Communist Collaborators, the German Occupation, and Stalin's NKVD, 1941–1943», *East European Politics and Societies: and Cultures* 32 (2018): 629.

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58495, арк. 32–33, 35.

⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 58495, арк. 32.

⁴⁷ Олексій Гончаренко, «Особовий склад українських поліцейських формувань Райхскомісаріату "Україна" в окупаційному повсякденні: жертви обставин, патологічні кати чи ідейні противники радянського режиму? (1941–1944 рр.)», *Військово-історичний меридіан* 4 (2018): 87.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 44778, арк. 40.

⁴⁹ ДАКО, ф. Р-2053, оп. 1, спр. 2, арк. 2–3 зв. («Відомості громадян, які підлягають загрози селам»); ДАКО, ф. Р-2053, оп. 1, спр. 3, арк. 24 («Інструкція Народної міліції (на селі), б.д.»).

зголоситися до штабу української поліції на вул. Короленка 15 (нині вул. Володимирська 15)⁵⁰.

Іронічно, але знищення радянського підпілля багато в чому спричинене власне партактивістами та представниками руху опору. Інформація, надана керівниками радянського підпілля в Києві (добровільно або допитами), допомогла службовцям поліції безпеки та СД розкрити та знищити практично всі осередки міського руху опору (бл. 88%). Утворився «ланцюговий ефект», де кожний новий затриманий надавав інформацію для подальших арештів. Зрештою, лише упродовж травня—червня 1943 р. німецькі спецслужби заарештували бл. 800 членів радянського руху опору по всій території РКУ⁵¹.

Помітні успіхи окупаційної влади не в останню чергу завдячують заходам зі збору інформації та вербуванням радянського активу на низовому рівні. Такий спектр завдань входив до обов'язків службовців агентурного відділу при українській кримінальній поліції в Києві. Його комісар Горбачевський, колишній працівник Дарницького паровозного депо, при вступі в поліцію видав усіх знайомих йому комуністів району. Водночас «надійних» партактивістів він вербував до агентурного відділу⁵². Аналогічний відділ існував у складі Черкаської поліції, результат діяльності якого призвів до ідентифікації та арештів бл. 300 місцевих комуністів⁵³.

Мотиви радянських активістів, які вирішили співпрацювати з німцями, складно схарактеризувати в універсальних категоріях. Можна погодитись із тим, що страх потенційних репресій (адже комуністи, подеколи на власні очі, бачили арешти однопартійців) підштовхував їх до якомога активнішої демонстрації лояльності щодо німецької влади. Були й такі партактивісти, схильні до позірної ініціативності, що послуговувалися засвоєною за часів міжвоєнного СРСР поведінкою конформізму і швидкої переорієнтації в нових політичних реаліях⁵⁴. Водночас не варто відкидати й те, що партійне членство не обов'язково мало означати відданість ідеалам комуністичної доктрини. Насправді ж, для більшості громадян партквиток був певним

⁵⁰ USHMM, RG-31.026M, reel 21, frame 939 («Информация о состоянии работы Киевской подпольной организации КП(б)У, 28.03.1943»).

⁵¹ Alexander Prusin, «A Community of Violence: The SiPo/ SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev», *Holocaust and Genocide Studies* 21 (2007): 6.

⁵² Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві», 253.

⁵³ ГДА СБУ, ф. 1, спр. 14, арк. 132–144а.

⁵⁴ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 46–47.

соціальним ліфтом, який відкривав багато можливостей для кар'єрного зростання⁵⁵.

Поряд з комуністами-колабораціоністами до поліції потрапляла радянська агентура. Вже в березні 1942 р. почали з'являтися повідомлення про те, що збільшення чисельності поліцейських сприяє проникненню ворогів. Партизанам легко вдавалося замаскуватися під поліцейських, отримавши їхні нарукавні пов'язки, які нерідко були єдиним розпізнавальним знаком у перше окупаційне півріччя⁵⁶. Схожий інцидент відбувся на околицях м. Хорол у травні 1942 р. Двоє радянських партизанів організували загін чисельністю 16 осіб, серед яких був звільнений напередодні член української поліції Любичий. Йому було наказано роздобути для всього загону нарукавні пов'язки та документи українських поліцейських, після чого планувалося вчинити напад на німецьку комендатуру і звільнити військовополонених-червоноармійців 160-го пересильного табору (Dulag 160)⁵⁷. Однак підпільна група була розкрита, а більшість її членів розстріляні 725-ю групою ГФП⁵⁸.

Проникнення радянської агентури до лав допоміжної поліції відбувалося не лише на низовому рівні. Так, за підтримку партизан у січні 1942 р. було розстріляно коменданта поліції с. Гроші (на південний схід від Золотоноші) Петра Сороку. З тієї ж причини кілька місяців по тому стратили коменданта поліції сел. Опішня (північніше Полтави)⁵⁹. В іншому випадку заступник коменданта полтавської поліції разом із кількома місцевими агентами створив власну антинімецьку підпільну групу. Конспірація зберігалася упродовж місяця, доки в серпні 1942 р. їх не було розкрито, а усіх членів — заарештовано⁶⁰.

⁵⁵ Ситник, «Українська поліція та Голокост у Києві», 253.

⁵⁶ NARA, T501, roll 12, frame 1063 («Kgl. ung. 105. le. Div., Verbindungsoffizier, vom 7.4.42, Zusammenfassende Meldung der ung. Leichten Div. 105/bis zum 31.3.1942/»).

⁵⁷ Точна чисельність ув'язнених Хорольського пересильного табору залишається невідомою. Очевидно, що велика кількість військовополонених загинула взимку 1941–1942 рр. Можна обережно припустити, що у травні 1942 р. у таборі перебувало щонайменше кілька тисяч в'язнів. Оцінка зроблена на основі опублікованих документів: Ігор Мякий, «Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України)», *Архіви України* 3 (2015): 106–107.

⁵⁸ NARA, T501, roll 349, frame 251 («Gruppe Geheime Feldpolizei 725, vom 25.5.42, Tätigkeitsbericht für Monat Mai 1942»).

⁵⁹ NARA, T501, roll 349, frame 534 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.2.42, Tätigkeitsbericht für Monat Februar 1942»); NARA, T501, roll 349, frame 243 («Gruppe Geheime Feldpolizei 719, vom 25.5.42, Tätigkeitsbericht für Monat Mai 1942»).

⁶⁰ NARA, T501, roll 349, frame 8 («Gruppe Geheime Feldpolizei 719, vom 25.8.42, Tätigkeitsbericht für Monat August 1942»).

Відомо навіть про випадки, коли допоміжну поліцію окремого населеного пункту фактично контролювали радянські підпільники. У вересні 1941 р. на посаду старости с. Скороківка призначили не-місцевого, як виявилось, колишнього політрука Червоної армії Михайла Симоненка. Він одразу ж взявся формувати допоміжну поліцію з лояльних йому прорадянських персон — партизанів і червоноармійців, які переховувалися разом із ним. Симоненко також забезпечив поліцію важким озброєнням (кулеметами), що категорично заборонялося німецькими розпорядженнями. Уся кількомісячна діяльність «радянської поліції» під його керівництвом зводилася до допомоги партизанським осередкам. Нелояльних місцевих жителів колишній політрук особисто наказував розстрілювати. Зрештою, німці викрили і стратили Симоненка⁶¹.

«Сусіди»: участь місцевого населення

Важливою ланкою антипартизанської війни були місцеві жителі. Саме вони здебільшого виступали інформаторами та «сигналізували» представникам влади про партизанську загрозу. Історики не мають єдиної думки про те, яким був реальний рівень (не)лояльності жителів окупованих територій до німецької влади. З одного боку, ми маємо багато свідчень про позитивне сприйняття німців як «визволителів» і небажання боротися за більшовицький лад⁶², але з іншого — згадки про переповнені добровольцями військкомати на початку війни⁶³. Ймовірно, потужним регулятором настроїв населення виступали тогочасні військово-політичні обставини. Зведення про настрої місцевого населення УРСР, складені радянськими спецслужбами на початку німецько-радянської війни, фіксують тисячі випадків вираженого антибільшовизму⁶⁴. Жителі виказували сподівання на покращення життя «за німців». Утім, після дворічного німецького панування, що супроводжувалося масовими репресіями, населення України,

⁶¹ NARA, T501, roll 349, frame 444 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.3.42, Tätigkeitsbericht für Monat März 1942»).

⁶² Карел Беркгоф, *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою* (Київ: Критика, 2011), 23–24; Владислав Гриневич, *Червоний імперіалізм. Друга світова і громадська думка в Україні, 1939–1941* (Київ: HREC PRESS, 2019), 35, 44–46, 55.

⁶³ Проакі Куромія, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки* (Київ: Основи, 2002), 372–373.

⁶⁴ Детальніше див.: Олег Бажан, «Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)», *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ* 2 (2011): 7–47.

за виразом Карела Беркгофа, так само «палко бажало повернення Червоної армії»⁶⁵.

Поміж архівних документів можна знайти чимало різноманітних доносів до поліції на різні теми, включаючи підозри в підпільній діяльності чи зв'язках з партизанами. Типовою була історія селян Машівського району (на південь від Полтави). Після блискавичного розгрому радянських військ в Україні частина червоноармійців потрапила в оточення. Групі оточенців вдалося уникнути полону та осісти в с. Андріївка, де вони працювали на звичайних роботах упродовж усієї зими. Навесні 1942 р. червоноармійці-оточенці задумали організувати партизанський загін, додатково набравши до його складу місцевий партактив. Планам завадили місцеві жителі, які поінформували найближчий відділ допоміжної поліції⁶⁶.

Ще одна ситуація сталася у грудні 1941 р., коли мешканець поважного віку одного із сіл Черкаського району виявив пораненого 36-річного чоловіка на березі Дніпра. Спершу він вирішив йому допомогти: перевіз на човні до себе додому і доглядав, допоки поранений не прийшов до тями. З розмов старому стало відомо, що підібраний ним чоловік на прізвище Герасименко входив до складу партизанського загону, який орудував у районі с. Білозір'я (північно-західніше від м. Черкаси). Дізнавшись про це, господар одразу ж покликав українську поліцію. Вже на допиті Герасименко зізнався, що він з іншими учасниками партизанського загону намагалися здобути провізію, але їх викрили поліцейські. У ході перестрілки він отримав поранення і був залишений членами своєї групи напризволяще. Після завершення слідства Герасименка було розстріляно⁶⁷.

Наведені приклади демонструють важливість посередницької ролі місцевого населення в контексті поліцейсько-партизанського протистояння. Іноді навіть німецькі офіцери прямо свідчили, що «швидка передача інформації військовим органам від місцевого населення має визначальне значення»⁶⁸. То чому ж так відбувалося? Насамперед тому, що наявність партизанів у регіоні не обіцяла жителям околиць нічого хорошого. За висновками відомого дослідника радянського

⁶⁵ Беркгоф, *Жива розпачу*, 227.

⁶⁶ NARA, T501, roll 349, frame 104 («Gruppe Geheime Feldpolizei 719, vom 25.7.42, Tätigkeitsbericht für Monat Juni 1942»).

⁶⁷ NARA, T501, roll 349, frames 628–629 («Gruppe Geheime Feldpolizei 730, vom 25.1.42, Tätigkeitsbericht für Monat Januar 1942»).

⁶⁸ NARA, T501, roll 19, frame 252 («Sicherungs-Bataillon 416, Ia/22, vom 10.8.1942, Sammelheft über Erfahrungen in der Bandenbekämpfung»).

руху опору Олександра Гогуна, випадки масового насилля німців над цивільним населенням (спалення сіл, розстріл жителів) прямо корелюють із «зростанням інтенсивності розмаху діяльності червоних партизан»⁶⁹. Отже, випадки активної співпраці місцевого населення з окупаційними органами пояснюються не лише антибільшовизмом, а й банальним бажанням убезпечити себе від потенційних репресій. Водночас неодноразово фіксувалося і надання допомоги партизанам, особливо починаючи з 1943 р. Після досвіду проживання за німців місцеве населення «пасивно підтримувало» рух опору⁷⁰. Багато в чому, як вже зазначалося, рішення допомогти тій чи іншій стороні спиралося на поточні військово-політичні обставини і небажання опинитися в «таборі тих, хто програв».

«Антипартизанська війна без партизан» (?)

Хибно було б вважати, що поміж затриманих «партизан» (або «бандитів») були виключно представники діючого радянського руху опору. Часто в лісах переховувалися вцілілі після погромів та екзекуцій євреї, військовополонені-втікачі або червоноармійці, які потрапили в оточення. А втім, усі перелічені групи могли бути зараховані до списку «партизан» та їхніх «помічників», оскільки політична кон'юнктура Німеччини та її «легітимізації насильства» сприяли вільному трактуванню ворогів держави. Наприклад, до переліку жертв «боротьби з партизанами» (Partisanenbekämpfung) укладачі звітів діючої в Україні 454-ї охоронної дивізії вермахту віднесли не лише власне партизан, а й «комуністів, євреїв та співробітників НКВС»⁷¹. Наведені термінологічні пастки можуть перешкодити критичному вивченню бойового шляху тих чи інших військово-поліцейських підрозділів, адже часто «боротьбу з партизанами» важко відрізнити від актів масового насилля.

Результати деяких досліджень демонструють існування явної двозначності у вживаній нацистами термінології. В окремих ситуаціях під зазначеною на папері «боротьбою з бандами» могли приховуватися операції, за результатами яких до 90% убитих «бандитів» виявлялися далекими від зв'язку з підпільними організаціями цивільними громадянами⁷². Відомий німецький трибунік критичного підходу до

⁶⁹ Гогун, *Сталинские командос*, 381.

⁷⁰ Гогун, *Сталинские командос*, 94–95.

⁷¹ NARA, T315, roll 2218, frame 640 («Sich. Div. 454, Abt. Ic, Tätigkeitsbericht für den Monat November 1941, 4. Dezember 1941»).

⁷² Детальніше, див.: Kay, *Empire of Destruction*, 177–183.

вивчення злочинів вермахту Ганнес Геер описав цей феномен як «антипартизанську війну без партизанів»⁷³. Утім результати дослідження іншого науковця, Еріха Габерера, який сфокусувався на історії одного з регіонів Білорусі (в якому спостерігалася менша активність радянських партизан), лише частково підтверджують гіпотези Г. Геера. Е. Габерер пропонує відмовитися від узагальнень про повсюдний каральний характер операцій на користь вивчення конкретних випадків⁷⁴. Тут слід зазначити, що історіографічна дискусія Г. Геера та Е. Габерера переважно стосується Білорусі, де німці та їхні помічники скоїли чи не найбільшу частку злочинів проти цивільного населення. Під гаслами «умиротворення» вони винищили понад 600 населених пунктів і вбили 345 000 місцевих жителів (із близько 640 000 убитих на усіх окупованих територіях СРСР). З них, за підрахунками істориків, приблизно 10% могли належати до числа представників руху опору. Більшість страчених – пересічні громадяни різної статі та віку, або євреї, які переховувалися в місцях проведення операцій тощо – записувалися як «помічники бандитів»⁷⁵.

Подібні висновки цілком вписуються в німецьку концепцію збройної агресії проти Радянського Союзу як «війни на повне знищення» (*Vernichtungskrieg*). Вона передбачала ліквідацію багатьох верств місцевого населення як людей нижчого гатунку⁷⁶. Так, відповідно до указу Адольфа Гітлера від 1 грудня 1942 р., щоб досягти військових успіхів у боротьбі з партизанами на Східному фронті, німецьким силам необхідно «використовувати будь-які засоби без обмежень, навіть проти жінок і дітей»⁷⁷. Тож вживання стосовно цих груп дефініцій «партизани» чи «банди» розмивало провину за воєнні злочини і сприяло їхній легітимізації в очах насильників. Безумовно, чимало залежало від дій конкретних представників окупаційної адміністрації на місцях, адже саме вони вирішували, якої доктрини варто дотримуватися – шукати реальних винуватців диверсій або займатися безжальним терором мирного населення⁷⁸.

⁷³ Hannes Heer, «The Logic of the War of Extermination: The Wehrmacht and the Anti-Partisan War», in *War of extermination: the German military in World War II, 1941–1944*, eds. Hannes Heer and Klaus Naumann (New York: Berghahn Books, 2000), 97.

⁷⁴ Haberer, «The German Gendarmerie», 122.

⁷⁵ Kay, *Empire of Destruction*, 183.

⁷⁶ Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 28–29.

⁷⁷ Цитата за: Jürgen Kilian, «Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen an der nördlichen Ostfront im Herbst und Winter 1943», *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 61, nr. 2 (2015): 188.

⁷⁸ Kilian, «Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen», 189.

Донині дискусійним залишається питання залучення до антипартизанської війни в Білорусі української допоміжної поліції. З німецьких трофейних документів та архівно-кримінальних справ можна побачити, що поліцейських із ГОК, зокрема, 115-й, 118-й та 23-й батальйони допоміжної поліції, часто відправляли на подібні операції. У ході однієї з таких, під кодовою назвою «Весняне свято» (квітень—травень 1944 р.), бійці німецьких, російських (штурмова бригада під керівництвом Броніслава Камінського та, частково, зондербатальйон СС «Дірлевангер»), а також українських (115-й і 23-й батальйони поліції) частин брали участь у спаленнях та грабунках місцевого населення⁷⁹. За свідченнями очевидця, на лінії Докшиці—Ушачі (Вітебська обл.) київський 23-й батальйон при СД «прочісував усі населені пункти [...], розстрілював партизанів, а також мирних громадян, підозрюваних у зв'язках з партизанами»⁸⁰. Детальний опис перебігу насилля в іншій операції міститься у свідченнях службовців київського 115-го батальйону. Неподалік с. Мала Воля (Гродненська обл.) партизани здійснили раптовий напад на розташування поліцейських і вбили перекладача. Задля помсти командир батальйону Степан Дмитренко наказав затримати частину місцевих жителів. Далі він вишикував їх, «відділив з лівого флангу 12 осіб і видав наказ їх розстріляти. Останні були виведені по 4 чоловіки й розстріляні, зокрема й 80-річний старий, після чого Дмитренко добив поранених із власної зброї»⁸¹. Очевидно, усіх вбитих записали як «підозрюваних у бандитизмі» або «помічників партизан».

З огляду на характер антипартизанської війни в Білорусі постає питання: чи відбувалося щось подібне на територіях України? Навіть побіжний аналіз звітів із результатами операцій проти радянського руху опору, зокрема і в ГОК, породжує підстави розглядати їх як каральні. За січень—червень 1942 р. у тилкових районах групи армії «Південь» (усе Лівобережжя, крім частини Сумської, Харківської, Донецької та Луганської областей) фіксуються такі безповоротні втрати: допоміжної поліції — 27 убитих; німців — 43; «партизан» — 1 289. Співвідношення убитих з обох сторін, таким чином, сягало 1:18 на користь окупаційних сил⁸². Зростання партизанського руху у другій половині

⁷⁹ Список учасників операції, див.: NARA, T354, roll 651, frames 582–583 («Einsatzbefehl für Unternehmen "Frühlingsfest" [11.04.1944]»). Про німецьких, російських, білоруських та інших учасників цієї операції, див.: Жуков і Ковтун, *Охотники за партизанами*, 304–331.

⁸⁰ USHMM, RG-06.025, reel 14, frame 622.

⁸¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 55730, арк. 122–123.

⁸² NARA, T501, roll 19, frame 13 («Anlage 5, Statistik über Partisanenvorkommen»).

1942 р. супроводжувалося збільшенням кількості бойових сутичок з місцевою поліцією. Наприклад, у листопаді того ж року німці та їхні союзники втратили 148 осіб убитими, 96 з яких були місцевими поліцейськими. Втрати партизанів становили 771 вбитих і страчених, при цьому було захоплено лише 74 одиниці вогнепальної зброї⁸³. Надреалістична результативність (зважаючи на співвідношення вбитих з обох сторін), а також порівняно невелика кількість трофейної зброї дають підстави припускати, що бодай частина убитих під час цих операцій не мала відношення до руху опору.

Операції, до яких залучалися поліцейські з ГОК, мали дещо спільне з озвученими раніше тезами історика Г. Геєра про «антипартизанську війну без партизан» — наявність великої кількості жертв серед цивільного населення. Наприкінці 1942 р. бійці київської «сотні важкого озброєння» вирушили навздогін загонам Олексія Сабурова та Сидора Ковпака. Поліцейські рухалися територіями Димерського й Іванківського районів (Київська обл.), потім виїхали в бік Овруча (Житомирська обл.). Від Словечне і на північ у бік Мозиря (Білорусь) група неодноразово вступала у бій з партизанами, внаслідок чого знищила декілька селищ: «партизан ми вибили, а село в кількості 100—150 житлових будинків і споруд [...] спалили»⁸⁴. Всього ж внаслідок операції було спалено 14 населених пунктів, включно зі Словечним, а загальна кількість жертв серед цивільного населення сягала понад 5000 осіб (за оцінками радянської сторони)⁸⁵. Через брак джерел встановити безпосередню участь поліцейських у страхах не вдалося.

Активність радянських партизанів у районі Полісся зросла навесні 1943 р. Тільки один загін Сидора Ковпака на Київщині, за приблизними оцінками німецьких спецслужб, налічував 1000 осіб⁸⁶. Тож коли в районі сел. Кодра (Київська обл.) закріпилася група партизанів, німці вирішили якнайшвидше знищити їх. Серія бойових зіткнень 10 березня 1943 р. застала зненацька неготових до опору радянських партизан. Згідно зі звітом командування, практично ціла партизанська рота вступила в бій у нетверезому стані. Спершу вони

⁸³ NARA, T501, roll 26, frame 186 («Bfh. H. Geb. B, Abt. Ic nr. 568/42 g., Banden-Auftreten und Tätigkeit im Heersgebiet B Berichtsmonat November 1942, 10.12.42»).

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57745, арх. 16.

⁸⁵ О. С. Чорнобривцева та ін., ред., *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Житомирська область* (Київ: Інститут історії АН УРСР, 1973), 511.

⁸⁶ NARA, T175, roll 236, frames 2725747–2725748 («Meldungen aus den besetzten Ostgebieten nr. 48, 2 April 1943»). У цьому випадку важливим видається не стільки достовірність вказаних цифр, як оцінка рівня небезпеки з боку окупаційної влади.

відступили, проте незабаром повернулися і з новою силою спробували закріпитися в регіоні. На придушення їх німці відправили 600 бійців, з яких щонайменше п'яту частину (приблизно 120 осіб) становили київські поліцейські під командуванням унтерштурмфюрера СС Віллібальда Регітчика. У ході шестиденної операції вдалося відтіснити радянський загін із Кодри. На рахунку київських поліцейських було знищення щонайменше 15 партизанів й арешт 30 цивільних як «підозрюваних». За однією версією, більшу частину населення відправили на примусові роботи в Німеччину, а за іншою — майже всі були розстріляні як «помічники партизанів»⁸⁷. Так чи інакше, за результатами операції 24 квітня 1943 р. Кодру було спалено, у тому числі бійцями київської «сотні важкого озброєння» та 23-м батальйоном допоміжної поліції при СД⁸⁸.

Межі дозволеної поведінки, що транслювалися німецькими інстанціями, переймалися службовцями допоміжної поліції. Тому легалізація насилля та породжене нею зростання жорстокості поліцейських впливало на характер антипартизанської війни. Цілком закономірно, що залучення до Голокосту, яке спостерігалось в усіх кутках ГОК⁸⁹, стало лише першою сходинкою на шляху до розвитку насильницької діяльності поліцейських. Поширений у той час міф «жидо-комуни» (або «жидо-більшовизму») сприяв ототожненню євреїв із представниками радянського партактиву, внаслідок чого нерідко злочини проти обох груп відбувалися в єдиній часово-просторовій площині. Тимчасовий комендант Баришівської поліції Гостренко в розмовах з місцевими жителями заявляв: «Не було б євреїв — не було б радянської влади і колгоспів [...] киньте жаліти цих жидів, вони двадцять років нас мучили, а тепер туди *[в могилу — Д. С.]* їм дорога»⁹⁰. Те, що місцеві не підтримали Гостренка у його висловах, може відображати важливу деталь: схильність до насилля активніше проявлялася в межах окремих спільнот. Для спільноти поліцейських, які постійно стикалися з позбавленням права на життя окремих груп населення (євреїв, комуністів та ін.), насилля було звичним типом поведінки⁹¹. Крім того, із часом воно лише набирало обертів. Тож

⁸⁷ USHMM, RG-06.025, reel 14, frames 491–494; Ф. М. Рудич та ін., ред., *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київська область* (Київ: Інститут історії АН УРСР, 1971), 431; Гогун, *Сталинские командос*, 420.

⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 59693, арк. 49.

⁸⁹ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 41.

⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 44778, арк. 39 зв., 42.

⁹¹ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 51.

коли двоє службовців Бориспільської райполіції вирішили помститися всім довоєнним кривдникам із числа місцевого радянського активу, спершу вони просто розстрілювали їх. Проте за півтора року роботи в поліції їхні убивства перетворилися у відвертий садизм: одному із затриманих поліцейські «сокирою відрубали руки, потім голову, після чого кинули труп вбитого в канаву»⁹².

Насилля проти євреїв, партійних активістів, представників руху опору та їхніх «помічників», які одночасно зараховувалися до жертв антипартизанських операцій, нерозривно пов'язане. Воно демонструє загальну тенденцію до бруталізації поведінки співробітників допоміжної поліції щодо всіх ворогів окупаційної влади.

«Крихка лояльність» поліцейських

Хоча втрати радянського руху опору в Україні у перший рік німецької окупації були нищівними, утім партизани мали певні успіхи. *Modus operandi* підпільного руху був заточений під певні географічні умови. Густі лісові масиви українського Полісся значно краще підходили на роль місця зосередження руху радянського опору, ніж будь-який інший регіон РКУ. Наприклад, вже в березні 1942 р. Чернігівське з'єднання Миколи Попудренка могло без жодних труднощів розгромити загін поліції в пів сотні осіб. У червні того ж року Попудренко згадував про знищення 60 поліцейських за один рейд з порівняно невеликими втратами⁹³. У другій половині 1942 р. з'єднання Олексія Сабурова успішно виконувало завдання диверсійного характеру в глибокому німецькому тилу — на Житомирщині⁹⁴. А втім, для більшої частини ГОК партизанська загроза не мала вирішального значення.

Зміна загальних тенденцій відбулася в 1943 р., коли низка переломних німецьких поразок на Східному фронті похитнула віру місцевого населення в неповернення радянської влади. Регулярні частини Червоної армії наближалися до Дніпра, а партизани все частіше перехоплювали контроль над територіями Полісся, просуваючись у бік Києва. Наприклад, загону «Ходоків» на чолі з Євгеном Мирковським

⁹² ГДА СБУ, ф. 1, спр. 14, арк. 21.

⁹³ «Дневник Н. Н. Попудренко (23 августа 1941 г. — 19 января 1943 г.)», в *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941–1944*, сост. Олег Бажан и др. (Москва: Издательство Центрополиграф, 2010), 184, 208. Слід сказати, що історики висловлюють побоювання щодо використання статистичних даних, наведених партизанськими загонами, які були схильні до перебільшення реальних заслуг. Проте наведені в тексті цифри служать не так для підрахунку, як для демонстрації масштабу сили партизанів.

⁹⁴ Гогун, *Сталинские коммандос*, 94.

у середині березня 1943 р. без особливих труднощів вдалося знищити Олександрівську кушову поліцію на північ від Києва та захопити в полон 18 поліцейських. Протягом наступного місяця в цьому регіоні з місцевою поліцією успішно боровся вже інший загін «імені Чапаєва»⁹⁵. До середини літа 1943 р. загальна чисельність партизанських загонів на півночі Київщини зросла до 300 осіб⁹⁶.

Зміцнення радянської військової могутності неодмінно зумовлювало оприявлення явища «крихкої лояльності». В історіографії давно відома закономірність, згідно з якою чим більше вермахт відступав на Захід, тим активніше розвивався радянський підпільний рух. Це позначалося і на мотивації поліцейських (не)продовжувати службу. Починаючи з 1943 р.

багато поліцейських почали в черговий раз «перефарбовуватися», вступаючи до Червоної армії, партизанських загонів або УПА, воювали та отримували урядові нагороди. Після війни вони поверталися додому або, змінивши місце проживання, намагалися розчинитися серед населення та знову стати «пересічними» радянськими громадянами⁹⁷.

Інші ж поліцейські, усвідомлюючи потенційні наслідки від власної діяльності, погодилися евакуюватися на Захід. Найпоказовішим є приклад неодноразово згадуваного 23-го батальйону при СД, який воював на боці Третього Райху аж до капітуляції. Так чи інакше, майже всіх евакуйованих поліцейських спіткала примусова репатріація до СРСР та подальші судові процеси. Назагал вони отримали суворі вирoki (зазвичай 15–25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах), адже радянських слідчих часто цікавило винятково доведення факту «зради Батьківщини». З плином часу вирoki поліцейських пом'якшувалися внаслідок поступової лібералізації системи правосуддя, особливо після смерті Сталіна⁹⁸. Врешті-решт, вони стали цілком «пересічними» громадянами так само раптово, як і поліцейськими.

⁹⁵ «Из приказа командования Сталинского отряда о разгроме полицейского куста в с. Александровка Хабенского района Киевской области, 20 марта 1943 г.», в *Родня. Полиция и партизаны*, 120; «Из отчета командования отряда им. Чапаева Чернобыльского района Киевской области о боевой деятельности, 21 мая 1944 г.», в *Родня. Полиция и партизаны*, 157–158.

⁹⁶ «Радиограмма командира партизанского соединения им. Боровика В. Ушакова начальнику УШПД Т. Строкачу о ситуации в ряде партизанских отрядов Киевской области, 28 июня 1943 г.», в «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». *Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы*, авт.-сост. Александр Гогун и Анатолий Кентий (Київ: Український видавничий союз, 2006), 152.

⁹⁷ Прусин, «Украинская полиция и Холокост», 54.

⁹⁸ Детальніше див.: Дерейко, *Місцеве формування німецької армії*, 109–110; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 1737; ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66276.

Висновки

У підсумку можна констатувати, що організація допоміжної поліції в ГОК — її структури, чисельності та кадрів — здебільшого відбувалася за доволі тенденційними сценаріями. Попри те, що більша частина генерального округу розташовувалась поодаль від лінії фронту, а партизанська активність не набула такого поширення, як в інших північно-східних регіонах, тут місцевих поліцейських готували до відбиття партизанської загрози: провели низку структурних реформ, а також створили десять поліцейських «закритих частин».

Провал радянської партизанки в перший рік окупації пов'язаний не лише з неготовністю вести боротьбу і загальним хаосом у час масового відступу Червоної армії. Одним з головних факторів був ворожий до партизанів соціум, в якому вони не знаходили підтримки і, зрештою, потрапляли в полон та страчувалися. Місцеві жителі, лояльність яких залежала від військово-політичної ситуації, упродовж 1941–1942 рр. при першій же появі представників руху опору доносили до місцевого відділку допоміжної поліції. Досліджуючи поліцейсько-партизанське протистояння на локальному рівні, можна побачити, що допоміжна поліція відігравала важливу роль у подальшому питанні пошуку партизанів. Службовці швидко реагували на виклики місцевих, активно переслідували партизанів, та доволі успішно вступали з ними в бій. На підтвердження цього можна навести раніше не залучені до наукового обігу документи макро- або мікрорівня (керівництво охоронних дивізій або місцевий офіцер відділення групи ГФП), в яких окупаційна влада надає схвальні відгуки діям допоміжної поліції. Власне, через «успіхи» останньої нам небагато відомо про долю невеликих партизанських загонів та засланих із радянського тилу диверсантів.

Соціальною базою партизан, на думку німців та їхніх помічників, були представники місцевого радянського політичного активу. Саме тому поліцейські інстанції активно займалися їхньою реєстрацією та подальшим вербуванням. Зрештою, хто міг надати ціннішу інформацію про підпільні організації ніж комуністи? Хоча першість у знищенні підпілля належала його ж членам, важливість вкладу допоміжних поліцейських не варто недооцінювати. Це усвідомлювали радянські підпільники, які нерідко намагалися проникнути до лав поліції. Незважаючи на те, що подібних випадків вдалося виявити небагато, справжні масштаби інфільтрації радянської агентури потребують додаткових уточнень.

З огляду на наявні історіографічні та методологічні дискусії про те, чи мали великі антипартизанські операції риси каральних, варто відповісти наступне: навіть у ГОК, де безперервно висока партизанська активність спостерігалася лише в регіоні Полісся, «боротьба з бандами» принаймні частково включала знищення місцевого населення. Службовці допоміжної поліції брали участь в операціях такого характеру як в генеральному окрузі, так і за його межами (в Білорусі). В окремих випадках вони особисто спалювали населені пункти та страчували місцевих жителів.

Пояснення насильницької поведінки поліцейських лежить у площині загальної рутинізації жорстокості. Німецька окупаційна влада знищувала політичних ворогів і, де-факто, легалізувала насилля проти них. Для місцевих поліцейських такий стан речей швидко перетворився на цілком «нормальну» поведінку. Саме тому, як і у випадку з участю в Голокості, допоміжна поліція доволі «результативно» розшукувала, затримувала й страчувала партизанів та комуністів, навіть без примусу з боку німецьких командирів. Утім, коли віра в перемогу німців зійшла нанівець, поліцейські почали шукати способів як уникнути покарання з боку радянської влади: вступаючи до лав Червоної армії або тікаючи на Захід.

Загалом допоміжна поліція мала значний, а подеколи й вирішальний вплив на знищення руху опору в тому чи іншому районі/населеному пункті. Пильне несення служби, вербування комуністів, збір доносів, швидке реагування на виклики за фактом появи партизанів, ведення бойових дій проти них та імплементація насилля — усе це, в купі з діями німецьких окупаційних сил, призводило до придушення будь-якого опору на низовому рівні принаймні до 1943 р.

Daniil Sytnyk

BANDENBEKÄMPFUNG: UKRAINIAN AUXILIARY POLICE AND ITS ROLE IN THE OPRESSION OF SOVIET RESISTANCE IN GENERALBEZIRK KIEW, 1941–1943⁹⁹

The purpose of the article is to highlight the course, features and trends of the participation of the Ukrainian auxiliary police in the liquidation of the Soviet resistance movement in the territory of the Kyiv General District.

⁹⁹ The preparation and publication of the work was done with the support of the Memorial Foundation for Jewish Culture, and the United States Holocaust Memorial Museum. In addition, I would like to express my gratitude to Natalya Lazar, Yaroslav Antoniuk, and Roman Mykhalechuk for their help, and the anonymous reviewers for the comments and suggestions.

The author considered the process of organizing the police, the specifics of its activity as an auxiliary force during the anti-partisan warfare in Ukraine and Belarus. In addition, the influence of Soviet party assets on the police and vice versa is considered. Special attention is focused around terminological traps and the language of Nazi euphemisms.

*Since the 1990s, the phenomenon of local collaborationism in the territories of the USSR occupied by the Germans during the Second World War has increasingly become the focus of scientific research, especially as a subdiscipline of Holocaust studies. However, representatives of this direction usually focus attention on the genocide of the Jewish (and Roma) people, without mentioning other victims of Nazis' politically motivated violence. It is not only about the total extermination of Soviet prisoners of war, but also hundreds of thousands of injured civilians of various ethnic and social origins. Some of the crimes were committed during anti-partisan operations in the Soviet Union. Not only Germans, but also their local Christian helpers often became complicit in crimes. According to estimates by some historians, the total number of civilians killed in the guise of anti-guerrilla warfare, or the so-called "combating of bandits" (German: *Bandenbekämpfung*) could reach 600,000 people.*

The punitive nature of such operations and the participation of auxiliary police units were studied mainly on the example of Belarus, where the Soviet resistance movement became widespread (which was facilitated by geographical conditions). The historiographical discussions surrounding the complicity of the Ukrainian auxiliary police in the destruction of the local population of Belarus, in particular the village of Khatyn, "pull" all research attention. On the other hand, on the example of Ukraine, such a focus was practically not applied. Thus, this article aims to expand studies of the Holocaust in Ukraine by examining the involvement of auxiliary police in mass violence against "political opponents" – representatives of the Soviet resistance movement.

Key words: *ukrainian auxiliary police, Soviet resistance movement, Generalbezirk Kiev, anti-partisan warfare, mass violence.*

Bibliography

Bazhan, Oleh. «Suspilni nastroi v Ukrainskii RSR u pershi dni Velykoi Vitchyznianoi viiny (za dokumentamy Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy)». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB 2* (2011): 7–47.

Bazhan, Oleg et al., comp. *Partizanskaya voyna na Ukraine. Dnevniky komandirov partizanskikh otryadov i soedineniy 1941–1944*. Moskva: Izdatelstvo Tsentrigrاف, 2010.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka, 2011.

Bolianovskiy, Andrii. *Ukrainski viiskovi formuvannia v zbroinykh sylakh Nimechchyny, 1939–1945*. Lviv, 2003.

Browning, Christopher. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Collins, 1992.

Burds, Jeffrey. «“Turncoats, Traitors, and Provocateurs”: Communist Collaborators, the German Occupation, and Stalin’s NKVD, 1941–1943». *East European Politics and Societies: and Cultures* 32 (2018): 606–638.

Chornobryvtseva, O. et al., eds. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: v 26 t. Zhytomyrska oblast*. Kyiv: Instytut istorii AN URSSR, 1973.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*. New York, 2000.

Dereiko, Ivan. *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012.

Dereiko, Ivan. «Vid kolaboratsii do rezystansu: diialnist 115/62-ho ukrainskoho batalionu shutsmanshaftu na terenakh Bilorusi i Frantsii u 1942–1944 rr.». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* 20 (2003): 179–193.

Duda, Andrii, and Volodymyr Staryk. *Bukovynskiy kurin v boiakh za ukrainsku derzhavnist. 1918–1941–1944*. Chernivtsi, 1995.

Finder, Gabriel, and Alexander Prusin. «Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian police and the Holocaust». *East European Jewish Affairs* 34 (2004): 95–118.

Gogun, Aleksandr. *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya 1941–1944*. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2012.

Gogun, Aleksandr, and Anatoliy Kentiy, comp. «...Sozdavat nevyinosimyye usloviya dlya vruga i vseh ego posobnikov...». *Krasnyie partizanyi Ukrainyi, 1941–1944: maloizuchennyye stranitsyi istorii. Dokumenty i materialy*. Kiev: Ukrainskiy izdatelskiy soyuz, 2006.

Gogun, Aleksandr, Ivan Derejko, and Anatoliy Kentij, comp. *Rodnya. Politsiya i partizanyi, 1941–1944. Na primere Ukrainyi*. Kiev: Ukrainska vydavnycha spilka, 2011.

Haberer, Erich. «The German Gendarmerie and Partisans in Belorussia, 1941–44». In *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45*, edited by Ben Shepherd, and Juliette Pattinson. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Heer, Hannes. «The Logic of the War of Extermination: The Wehrmacht and the Anti-Partisan War». In *War of extermination: the German military in World War II, 1941–1944*, edited by Hannes Heer, and Klaus Naumann. New York: Berghahn Books, 2000.

Honcharenko, Oleksii. «Holokost na terytorii Kyivshchyny: zahalni tendentsii ta rehionalni osoblyvosti (1941–1944 rr.)». Ph.D. diss., Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2005.

Honcharenko, Oleksii. «Osobovyi sklad ukrainskykh politsiinykh formuvan Raikhskomisariatu “Ukraina” v okupatsiinomu povsiakdenni: zhertvy obstavyn, patolohichni katy chy ideini protyvnyky radianskoho rezhymu? (1941–1944 rr.)». *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovi fakhovi zhurnal* 4 (2018): 77–94.

Hrynevych, Vladyslav. *Chervonyi imperializm. Druha svitova i hromadska dumka v Ukraini, 1939–1941*. Kyiv: HREC PRESS, 2019.

Kay, Alex J. *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing*. Yale University Press, 2021.

Kilian, Jürgen. «Wehrmacht, Partisanenkrieg und Rückzugsverbrechen an der nördlichen Ostfront im Herbst und Winter 1943». *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 61, nr. 2 (2015): 173–199.

Kuromiia, Hiroaki. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-ti roky*. Kyiv: Osnovy, 2002.

Litvin, Aleksej. «Krov’ i pepel: ukrainskie policejskie batal’ony na territorii Belarusi v 1941–1944 godah». *Belaruskaja dumka* 4 (2009): 5–101.

Lower, Wendy. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.

Miahkyi, Ihor. «Kontstabory viiskovopolonenykh v Ukraini u 1941–1943 rr. (za dokumentamy TsDAVO Ukrainy)». *Arkhivy Ukrainy* 3 (2015): 101–114.

Prusin, Alexander. «A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev». *Holocaust and Genocide Studies* 21 (2007): 1–30.

Prusin, Aleksandr. «Ukrainskaya politsiya i Holokost v generalnom okruge Kiev, 1941–1943: deystviya i motivatsii». *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* 1 (2007): 31–59.

Radchenko, Yurii. «Ukrainska politsiia ta Holokost na Donbasi». *Ukraina Moderna* 24 (2017): 64–121.

Radchenko, Yurii. «“We Emptied our Magazines into Them”: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkov, 1941–1943». *Yad Vashem Studies* 41, 1 (2013): 63–98.

Rich, David. «Armed Ukrainians in L'viv: Ukrainian Militia, Ukrainian Police, 1941 to 1942». *Canadian-American Slavic Studies* 3 (2014): 271–287.

Rudling, Per Anders. «Terror i kollaboratsionizm vo vremya Vtoroy mirovoy voynyi: sluchay 118-go batalona ohrannoy politsii v okkupirovannoy Belorussii». *Forum noveyshey vostochnoevropeyskoy istorii i kulturyi* 1 (2016): 274–310.

Rudych, F. et al., eds. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: v 26 t. Kyivska oblast*. Kyiv: Instytut istorii AN URSSR, 1971.

Shliakhtych, Roman. «Uchast mistsevoi dopomizhnoi politsii u Holokosti na Kryvorizhzhii (1941–1942 rr.)». *Holokost i suchasnist* 14 (2016): 75–88.

Sytnyk, Daniil. «Ukrainska dopomizhna politsiia u Kyievi ta okolytsiakh. Chastyna 1. Formuvannia i diialnist». *Ukraina Moderna: mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys*. August 11, 2023. <https://uamoderna.com/backward/ukrainska-dopomizhna-politsiia-u-kyievi-ta-okolytsiakh-chastyna-1-formuvannia-i-diialnist/>.

Sytnyk, Daniil. «Ukrainska politsiia ta Holokost u Kyievi, 1941–43». *Ukraina Moderna* 34 (2023): 229–261.

Vasyliev, Valerii et al., comp. *Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam. Cherkaska oblast. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1944*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 2022.

Zhukov, Dmitriy, and Ivan Kovtun. *Ohotniki za partizanami. Brigada Dirlevangera*. Moskva: Veche, 2013.

Archives

Bundesarchiv (BArch). F. R 19/281; f. RS 3–36/11.

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO). F. R-2006, op. 1, spr. 1. F. R-2053, op. 1, spr. 1, 2, 3. F. R-2443, op. 1, spr. 1, 5. F. R-4438, op. 1, spr. 1.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 1, spr. 14. F. 5, spr. 1737, 39831, 44778, 55730, 56272, 57644, 57745, 57790, 58495, 59693, 66276. F. 11, spr. 768.

National Archives and Records Administration (NARA). T175, roll 124, 236. T315, roll 1633, 2218. T354, roll 651. T501, roll 5, 6, 12, 19, 26, 349.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). RG-06.025, reel 14. RG-31.026M, reel 21. RG-31.059M, reel 1.